

УДК 316.772.2:376.011.3-051

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.5-1.32>

О. В. Чернякова

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної психології
Донбаський державний педагогічний університет

О. Г. Шайда

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної психології
Донбаський державний педагогічний університет

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ ЗНАЧЕННЯ НЕВЕРБАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ У СТРУКТУРІ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ СПЕЦІАЛЬНОЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ-ІНТЕРНАТУ

Сучасною й актуальною у спеціальній психолого-педагогічній науці та практиці є проблема інноваційного підходу до формування міжособистісної взаємодії між учителем-дефектологом і учнем з психофізичними вадами розвитку, все це потребує проведення досліджень, спрямованих на розробку корекційно-розвивального забезпечення ефективного навчально-виховного впливу в зазначеному напрямі. Основна мета корекційно-розвивального навчання та виховання полягає у підготовці дітей з психофізичними вадами розвитку до соціалізації у суспільство. Інноваційні спеціальні психолого-педагогічні тенденції, які пов'язані із наданням відповідної допомоги дітям цієї категорії, встановлюють першочергові завдання у системі корекційної освіти щодо виділення провідної мети процесу навчання, виховання, корекції, які дають змогу надалі адаптувати та соціалізувати школярів з порушеннями інтелектуального розвитку в різних видах міжособистісної взаємодії, спілкування та діяльності. Найбільш ефективним засобом міжособистісного комунікативного зв'язку як дітей з типовим розвитком, так і з психофізичними вадами розвитку виступає вербальне спілкування (надання словесної інформації), що поєднується з невербальним (надання інформації за допомогою немовних знакових систем), при цьому роль останнього є не менш суттєвою. Уміння правильно впізнавати невербальні знаки дає змогу усувати труднощі, що виникають у спілкуванні, і перебудуватися у процесі бесіди, зробити спілкування більш продуктивним, допомагає встановити контакт, міжособистісне взаєморозуміння, досягти найбільшої ефективності спілкування. Все вищезазначене дає підставу зробити висновок, що невербальна комунікація в цілому відіграє величезну роль у людській взаємодії, переважно «працюючи» і на підсвідомому рівні психіки. У руслі цього напрямку в статті розглядаються теоретико-практичні основи використання невербальних засобів спілкування у структурі діяльності вчителя спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату та аналізується дослідження особливостей жестікуляції як одного з провідних компонентів невербального спілкування в діяльності вчителя-дефектолога молодших класів спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату.

Ключові слова: вчитель-дефектолог, діти з психофізичними вадами розвитку, корекційно-розвивальне навчання, невербальні засоби спілкування, гармонійна особистість.

Постановка проблеми. Сьогодення трактує не тільки вимоги до якості освіти України, але й вказує на потребу впровадження у зміст освіти європейського виміру, спрямування його на інтеграцію до світових та європейських стандартів. А тому перед освітянами, науковцями стоїть нелегке завдання – пошук ефективних механізмів впровадження інновацій у навчальний процес.

Одним із важливих напрямів сучасних науково-методичних досліджень у галузі спеціальної психології та корекційної педагогіки є вдосконалення психолого-педагогічної допомоги дітям, які мають психофізичні вади. Різним аспектам цієї проблеми присвячені фундаментальні роботи українських учених Н. Байкіної,

І. Беха, В. Бондаря, Т. Вісковатової, І. Дмитрієвої, І. Єременка, В. Засенка, А. Колупасової, І. Ляхової, С. Максименка, О. Мамічевої, С. Миронової, Т. Сак, В. Синьова, Т. Скрипник, Є. Соботович, В. Тарасун, Л. Фомічової, О. Хохліної, М. Шеремет, М. Ярмаченка та ін.

Спілкування включає все різноманіття духовних і матеріальних форм життєдіяльності людини. Завдяки спілкуванню дитина вільно виявляє свої бажання, наміри, а також пояснює зміст своїх дій, вчинків за допомогою мовленнєвих, невербальних, жестових, мімічних, пантомімічних засобів. Показником комунікативної компетентності у спілкуванні є здатність дитини будувати своє мовне спілкування з іншими людьми, дотримуватись

(інтуїтивно або свідомо) мовних канонів фонетики, семантики, граматики, а в невербальних формах – загальнолюдських способів поведінки.

Невербальний компонент спілкування відіграє істотну роль у процесі взаємодії вчителя з дітьми з психофізичними вадами, оскільки відомо, що різні засоби невербального спілкування (жести, міміка, поза, погляд, дистанція) виявляються здебільшого більш виразними і дієвими, ніж слова.

Особливо великого значення невербальний компонент спілкування набуває в роботі вчителя спеціальної загальноосвітньої школи у зв'язку з закономірностями психічного розвитку дітей з особливими освітніми потребами. У разі вад інтелектуального розвитку має місце первинна недостатність пізнавальної діяльності та насамперед недорозвинення абстрактного мислення, процесів узагальнення і відволікання в поєднанні з малою рухливістю та інертністю психічних процесів, що суттєво ускладнює процес навчання таких дітей. Тому важливу роль тут відіграють пристосування дитини з вадами психофізичного розвитку, а саме зорове сприйняття пропонованого матеріалу, де не останнє місце відводиться і невербальним засобам спілкування між дитиною з вадами розвитку та вчителем-дефектологом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання невербального спілкування були предметом дослідження у працях учених і розглядалися у таких напрямках, як: характеристика змісту та сутності невербального спілкування як ефективного і результативного засобу оптимізації соціальної та перцептивної сфери особистості, що впливає на розвиток психічних процесів у просторово-часовому вимірюванні, спрямовує увагу на спілкування за допомогою рухів тіла, жестів, дистанцій, пауз (В. Зайчук, Г. Ковальов, О. Леонт'єв, С. Максименко, Ю. Некрасова, Л. Петровська); розробка, функціональний та структурний опис класифікацій методів та засобів невербального спілкування (С. Крутецький, П. М'ясоїд, С. Рубінштейн, В. Сухомлинський, К. Ушинський); розробка і характеристика інноваційних технік невербальної міжособистісної взаємодії, які включають методичні вказівки щодо використання відповідних засобів невербальної комунікації (Л. Божович, І. Горєлов, В. Лабунська, О. Рутер); аналіз відповідних знакових систем (оптико-кінетична, пара- та екстралінгвістична, просторово-часова, контакт «очі в очі») та видів, які належать до невербальної комунікації (І. Горєлов, В. Лабунська); виділення та змістовна характеристика зон міжособистісного вербального та невербального спілкування (Л. Орбан-Лембрик, Л. Резников, М. Савчин, О. Урсун, Е. Хом) [2, с. 1].

Дослідження теоретичних аспектів питання міжособистісного вербального та невербального спілкування дітей з порушеннями інтелектуаль-

ного розвитку проходило за такими напрямками: характеристика змісту, сутності та особливостей розвитку вербального та невербального спілкування у дітей з порушеннями інтелектуального розвитку (В. Воронкова, Г. Дульнєв, В. Мачіхіна, Б. Пінський); вивчення психолого-педагогічних особливостей міжособистісного спілкування молодших школярів з порушеннями інтелектуального розвитку (Е. Баєнська, М. Ліблінг, О. Микільська, В. Пермякова, К. Слепович, Р. Тригер); корекційне значення невербальних засобів спілкування у розвитку міжособистісної взаємодії учнів з порушеннями інтелектуального розвитку (І. Бгажнокова, Д. Бойков, М. Гайдукевич, М. Гнезділов, Л. Дробот, В. Ковальчук, В. Липа, Г. Мерсіянова, І. Тат'янчикова, Л. Уфимцева) [2, с. 2].

Отже, є проблема, суть якої полягає в тому, що, незважаючи на зростання інтересу і досліджень у галузі невербального спілкування загалом, з одного боку, і роботи вчителя-дефектолога – з іншого, спостерігається недостатній рівень вивченості невербального аспекту спілкування в діяльності вчителя спеціальної загальноосвітньої школи.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є аналіз теоретико-практичних основ використання невербальних засобів спілкування у структурі діяльності вчителя спеціальної загальноосвітньої школи та дослідження особливостей жестикуляції як одного з провідних компонентів невербального спілкування в діяльності вчителя-дефектолога молодших класів спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату.

Виклад основного матеріалу. Так, слід зазначити, що невербальна комунікація загалом відіграє величезну роль у людській взаємодії, переважно «працюючи» і на підсвідомому рівні психіки. Вона є одним з основних засобів передачі зворотного зв'язку партнеру по спілкуванню.

Варто наголосити, що у психолого-педагогічній літературі все частіше говорять про комунікативні здібності вчителя, необхідні для здійснення плідної педагогічної діяльності. Досвід показує, що для успішної взаємодії з дітьми з психофізичними вадами не досить тільки знання вчителем основ наук і методики навчально-виховної роботи. Всі його знання та практичні вміння можуть передаватися учням з психофізичними вадами тільки через систему живого і безпосереднього спілкування [9, с. 20].

Звертаючись до питання про специфіку педагогічного спілкування порівняно з іншими видами і формами спілкування людей, відзначимо, що особливість спілкування і співпраці (взаємодії) вчителя спеціальної загальноосвітньої школи та учнів полягає у провідній ролі співробітника-вчителя, особливо в тих сферах діяльності, які для учня становлять зону найближчого розвитку.

Відзначимо, що у сучасній науковій літературі під професійним спілкуванням загалом розуміється система взаємодії вчителя-дефектолога і учнів з психофізичними вадами, змістом якої є обмін інформацією, оптимізація процесів навчання і виховання, організація спільної роботи окремого учня з психофізичними вадами, класного колективу та вчителя-дефектолога, надання виховного впливу, пізнання особистості учня і самого себе, створення умов для всебічного розвитку гармонійної особистості дитини з психофізичними вадами розвитку.

Пріоритетним напрямом роботи вчителя-дефектолога є вдосконалення корекційно-виховної роботи з дітьми з особливими освітніми потребами, а головним «інструментом» у цьому напрямі виступає його психокорекційна взаємодія з дитиною через педагогічне спілкування.

Підкреслюючи значимість дидактичних функцій педагогічного спілкування, наголосимо, що рівень педагогічного спілкування, а саме вчителя спеціальної загальноосвітньої школи, з дітьми, які мають психофізичні вади розвитку, в процесі навчання створює найкращі умови для формування мотивації до навчання учнів і креативного характеру їхньої навчальної діяльності. Учителю-дефектологу напрямі розвитку особистості дитини з психофізичними вадами забезпечує сприятливий емоційний клімат навчання (зокрема, перешкоджає виникненню «психологічного бар'єру»), забезпечує управління соціально-психологічними процесами в дитячому колективі й дає змогу максимально використовувати в навчальному процесі особистісні креативні особливості вчителя спеціальної загальноосвітньої школи.

Своєю чергою діти постійно «зчитують» поведінку, настрій, ставлення вчителя. З цієї причини вчитель-дефектолог мусить уміти грамотно проявляти свої почуття, знаходити у відповідній обстановці вербальні та невербальні форми поведінки, бути зрозумілим учням, відкритим і щирим.

Варто наголосити, що, спілкуючись з учнями, вчитель-дефектолог значну частину інформації щодо їхнього емоційного стану, намірів, ставлення до будь-чого отримує не зі слів учнів, а із жестів, міміки, інтонації, пози, погляду, манери слухати. Жести, міміка, погляд поза часом виявляються більш виразними і дієвими, ніж слова.

Особливе місце в системі невербального спілкування вчителя-дефектолога займає погляд, яким він може висловити своє ставлення до учня, його поведінки. Вплив погляду вчителя залежить від дистанції спілкування. Погляд здалеку, зверху вниз, дає змогу вчителю побачити одразу всіх учнів, але не дає можливості вдивлятися в кожного з них окремо. Вплив погляду тим сильніший, чим ближче до вчителя знаходиться дитина.

Спостерігаючи за роботою вчителя-дефектолога на уроці, можна помітити, що зона найбільш ефективного контакту – це перші 2–3 парті.

Разом із тим особливе місце в системі невербального спілкування вчителя спеціальної загальноосвітньої школи посідає система жестів. Жестикуляція вчителя-дефектолога є для учнів з психофізичними вадами одним з індикаторів його ставлення до них. Характер жестів учителя-дефектолога з перших хвилин створює певний настрій у класі.

У спілкуванні вчителя-дефектолога з учнями, які мають психофізичні вади, велике значення має і тон мовлення. За твердженням фахівців, інтонація під час спілкування дорослих може нести до 40% інформації. Однак під час спілкування з дитиною вплив інтонації збільшується.

Як показує досвід, для успішної взаємодії з дітьми, які мають психофізичні вади, не досить тільки знання вчителем-дефектологом основ наук і методики навчально-виховної роботи, також важливим елементом його діяльності є саме встановлення психологічного контакту, взаєморозуміння, тобто спілкування. Передача інформації від учителя-дефектолога до учня здійснюється як вербальним шляхом, так і за допомогою різних засобів невербальної комунікації, і саме невербальні засоби спілкування відіграють важливу роль і в регулюванні взаємин, встановленні контактів, визначають емоційний фон як учителя, так і учнів з психофізичними вадами, що істотно полегшує корекційно-розвивальну роботу. Тому ми і провели експериментальне дослідження використання засобів невербального спілкування вчителів спеціальної загальноосвітньої школи на уроках. Експериментальна частина дослідження була організована на базі початкових класів у Лиманській спеціальній загальноосвітній школі-інтернаті № 34 Донецької обласної ради.

У дослідженні вивчалися особливості жестикуляції як одного з провідних компонентів невербального спілкування в діяльності вчителя-дефектолога молодших класів допоміжної школи.

Це дослідження було організовано в 10 різних класах (у 10 різних учителів). Воно проводилося протягом кількох уроків. У ході спостереження виявилось, які саме жести і з якою частотою вживалися вчителем-дефектологом у ході уроку. У результаті проведених спостережень були зафіксовані найбільш використовувані вчителем спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату жести, а також частота їх використання за урок.

Отримані дані свідчать про те, що більшість учителів спеціальної допоміжної школи-інтернату (а це, як правило, досвідчені вчителі-дефектологи з великим стажем роботи) часто планують використання окремих жестів на уроках. Деякі з них відзначають, що вказівний жест під час роботи зі

схемою, малюнком не є випадковим. Також і деякі описово-образотворчі жести продумуються заздалегідь.

Проте відзначимо, що траплялися вчителі, жестикуляція яких у край бідна. Крім того, важливо додати, що в деяких класифікаціях була заздалегідь дана установка на те, що буде проводитися спостереження за особливостями жестового спілкування вчителя-дефектолога. Іншим же вчителям інформація про те, що метою спостереження було вивчення особливостей жестового спілкування, давалася після відвідування уроків.

Більшість учителів-дефектологів добре усвідомлюють особливості свого невербального висловлювання в ході взаємодії з учнями: вони чітко позначають свої типові жести (практично всі), не відчують труднощів під час вибору жесту. Загалом учителі-дефектологи задоволені своєю жестикуляцією, у них не залишається враження недоречності того чи іншого жесту.

Висновки і пропозиції. Результати спостережень, анкетування та бесід з учителями спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату, їх аналіз дають змогу зробити такі висновки:

1. Досвідченими вчителями-дефектологами часто планується використання певних жестів на уроці, багато з жестів (особливо вказівні) чітко продумуються заздалегідь.

2. Деякі вчителі-дефектологи не досить добре усвідомлюють особливості свого невербального спілкування на уроках, хоча в цілому вони задоволені своєю жестикуляцією. Коефіцієнт уявлення про рівень власної жестикуляції середній.

3. Результати ранжирування використання жестів свідчать про прояв значної невпевненості більшістю вчителів-дефектологів під час спілкування з класом у присутності сторонніх людей на уроці, про наявність деяких ознак авторитарності.

Невербальне спілкування в процесі професійної діяльності вчителя спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату відіграє значну роль у регулюванні взаємин, встановленні взаєморозуміння, багато в чому визначає емоційну атмосферу в класі, що істотно полегшує його роботу. Найважливішими засобами педагогічного спілкування є низка таких каналів: міміка, жест, дистанція, візуальний контакт, інтонація, дотик. У зв'язку з цим нами пропонуються деякі рекомендації вчителям-дефектологам для оптимізації невербального спілкування.

– Завжди ретельно і уважно продумувати свою жестикуляцію на уроці. Пам'ятати, що жести вчителя нерідко стають зразком для наслідування.

– Враховувати, що діти з психофізичними вадами розвитку віддають перевагу вчителям-дефектологам з доброзичливим виразом обличчя, який володіє своєю емоційною поведінкою.

– З особливою обережністю використовувати на уроці дотик, так звану «тактильну комунікацію». Враховувати те, що в деяких випадках за допомогою дотику можна повернути до роботи учня з психофізичними вадами розвитку, що відволікається, а в інших – викликати у дітей настороженість, незручність, тривогу.

– Використовувати оптимальний ритм обміну поглядами з дітьми, які мають психофізичні вади розвитку на уроці, коли індивідуальний зоровий контакт чергується з охопленням очима всього класу, що створює емоційно-позитивне робоче коло уваги.

– Знати і враховувати зв'язок між протіканням процесу спілкування і розташуванням співрозмовників стосовно один одного в просторі, а також такий важливий аспект, як організаційні умови навчання в просторі класу (у зв'язку з цим ми наголошуємо на позитивній тенденції, яка розкривається у методичних рекомендаціях Нової української школи щодо відмінної від традиційної розстановки, креативної розстановки парт у класній кімнаті, яка оптимізує навчальний процес).

Література:

1. Бех І.Д. Психологічні джерела виховної майстерності : навчальний посібник. Київ : «Академвидав», 2009. С. 244–246.
2. Вержиковська О.М. Особливості використання невербальних засобів спілкування під час роботи з молодшими школярами з порушеннями інтелектуального розвитку. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)* : збірник наукових праць 2018. № 11. URL: <http://aqce.com.ua/vipusk-n11-2018/verzhikovska-om-osoblivosti-vikoristannja-neverbalnih.html> (дата звернення: 10.10.2019 р.)
3. Гайдукевич М.А. Символічна форма комунікації у дітей з порушенням інтелекту. *Зб. наук. праць КПНУ імені Івана Огієнка. Серія соціально-педагогічна* / за ред. О.В. Гаврилова, В.І. Співака. Вип. 20 у двох част., част. 2. Кам'янець-Подільський : Медобори, 2012. С. 34–42.
4. Корніяк О.М. Педагогічна діяльність і культура педагогічного спілкування. *Практична психологія і соціальна робота*. 2003. № 1. С. 38–43.
5. Кравець Н.П. Проблеми вербальної комунікації дітей з порушенням інтелекту у процесі їх соціальної інтеграції. *Інтеграція аномальної дитини в сучасній системі соціальних відносин* : матеріали науково-практичної конференції, Київ, 2–3 листопада 1994 р. Київ, 1994. С. 44–46.
6. Кучерявець В.Г. Основи педагогічної майстерності. *Практикум* : навчально-методичний посібник для студентів філологічного факультету заочної форми навчання. Ніжин : Редакційно-видавничий відділ НДПУ ім. М. Гоголя, 2002. С. 46–55.

7. Педагогічна творчість і майстерність : хрестоматія / укл. Н.В. Гузій. Київ : ІЗМН, 2000. 168 с.
 8. Федорчук В.В. Основи педагогічної майстерності : навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський : Видавець Зволейко Д., 2008. 140 с.
 9. Щербина Д.В. Невербальна культура педагога: методичні рекомендації до проведення лабораторних занять з курсу «Основи педагогічної творчості та майстерності». Київ : НПУ ім. Драгоманова, 2012. 58 с.
-

Cherniakova O. V., Shaida O. H. Psycho-pedagogical aspect of importance of non-verbal communication in the activity structure for teachers of special general-education boarding school

The problem of innovation approach to the formation of interpersonal mutual action between teacher-defectologist and a pupil suffering from psycho-physical defects of development is contemporary and actual in the special psycho-pedagogical science and practice; it requires special investigations aimed at working out the correction developing provision of the effective education-upbringing influence in the above-mentioned direction. The main aim of the correction-developing education and upbringing consists in preparing children suffering from psycho-pedagogical defects of development for socialization in a society. Innovation special psycho-pedagogical tendencies connected with rendering proper assistance to children of this category, put top-priority tasks in the system of correction education concerning the defining of the main purpose of the education process and in upbringing and correction; they make possible further adaptation and socialization of pupils suffering from disturbances in the intellectual development in different kinds of interpersonal mutual actions, communication and activity. Verbal communication (rendering verbal information) connected with non-verbal one (giving information through non-verbal sign systems) appears as the most effective means of interpersonal communicative connection both children with typical development and those with psycho-physical defects of development. The role of non-verbal communication is no less important. The ability to recognize non-verbal science correctly allows removing difficulties arising in the process of communication and reorganizing in the process of conversation, makes communication more productive, helps to set in contacts, interpersonal mutual understanding, to reach the most effective communication. Everything mentioned above makes it possible to come to the conclusion that non-verbal communication on the whole plays the most important role in human interaction; it mostly "works" on the subconscious level of one's psychology. Theoretic-practical foundations of using the non-verbal means of communication in the structure of activity of a teacher at special general-education boarding school are considered in the article. The investigation of peculiarities of gesticulation as one of the leading components of non-verbal communication in the teacher-defectologist's activity in his work with the junior classes of special general-education boarding-school, is analyzed in the article.

Key words: teacher-defectologist, children suffering from psychophysical defects of development, correction-developing education, non-verbal means of communication, harmonious personality.